

УДК: 339

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.151.11>Г. Похил, студ.
e-mail: pokhilgb@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ХАСАН ІБН АС-САББАХ: ЛІДЕР СЕКТИ ЧИ ПЕРСЬКИХ ПАРТИЗАН?

Розглянуто питання характеру нізаритського руху в Ірані початку XII ст., його передумови та процес створення держави Хасана ібн ас-Саббаха. На підставі аналізу доступних джерел і літератури, зроблено висновок, що недостатньо підстав вважати цей рух національним, як його охарактеризував сучасний дослідник Фархад Дафтарі. Попри значну роль перської мови та боротьбу проти тюркської династії Сельджуків, рух є релігійно-політичним, типовим у представленому періоді та регіоні.

Під час дослідження використано історико-генетичний метод для розгляду процесу становлення нізаритського руху під проводом ас-Саббаха. Історико-типологічний метод застосовано для виділення в русі ключових моментів, що допомагають віднести його до певного виду.

Ключові слова: Нізарити в Ірані, Хасан ас-Саббах, Аламут, Дафтарі, перська ідентичність.

Постановка проблеми. Успіх заснування держави нізаритів в Аламуті, разом з персоналією засновника був оповитий міфами тривалий час. У XX ст. дослідники розвіяли їх, створивши правдоподібну теорію подій XII ст. Однак у працях одного з найбільших фахівців ісмаїлітської проблематики сучасності Ф. Дафтарі нізаритський рух названо не лише релігійно-політичним, а й майже національно-визвольним, що є анахронізмом.

Джерельну базу дослідження поділено на кілька груп. До першої групи належать документальні джерела: арабомовні та персомовні праці XIII–XIV ст. Цінність цих документів (окрім того, що вони є основними писемними джерелами, що збереглися) полягає в тому, що ознайомлення з ними дає змогу краще зрозуміти ставлення ісламської – сунітської влади та письменників, оцінку релігійно-політичної діяльності творця Аламутської держави їхніми сучасниками.

Друга група є науковими працями Нового та Новітнього часу із зазначеної теми. Вона не розділена на мусульманських та інших авторів через значно менш упереджене ставлення до нізаритів сучасних авторів.

Цінні відомості про нізаритів й інші масові рухи під релігійними гаслами епохи Аббасидів залучив до своєї капітальної звідної праці з історії "Аль-Каміль фі-ат-таріх" до 1230 р. н. е. Абу-ль-Хасан ібн Аль-Асир. Він називає їх еретиками.

Більшу частину відомостей дають праці Ала-ад-Дін Ата-Меліка Джувейні (1226–1283) "Таріхі джахангушай" та "Джамі ат-Таваріх" (1310/1311) Рашид ад-Діна. Праця Джувейні "Історія завойовника світу" ("Таріхі джагангушай") складається із трьох частин. Третя частина розповідає про похід хана Хулагу в Іран (1256–1258) й історію держави ісмаїлітів-нізаритів. У ній розміщено інформацію про Хасана б. ас-Саббаха, почерпнута зі знайдених в Аламуті творів, таких як "Саргузашт-і Сайїдна" ("Оповідання про пана нашого", присвячене діянням Хасана б. ас-Саббаха, знайдене Джувейні під час зайняття монголами Аламута). Джувейні негативно ставився до нізаритів і вважав їх ворогами ісламу. "Збірник літописів" XIV ст. ("Джамі ат-Таваріх") також спирається на "Саргузашт-і Сайїдна" (який до нас не дійшов), і на працю Джувейні, але має з останнім деякі розбіжності, наприклад у родоводі та місці народження Хасана б. ас-Саббаха. Як еретики, але менш агресивно ніж у попереднього автора, тут згадані й описані нізарити.

Цінним джерелом також є праці іранського історика Мірхонда, або Мір Хванди (XVI ст.), автора "Саду чистоти", компілятивної праці з історії мусульманського світу та монголів. У самій книзі Мірхонд зазвичай не робить посилань на джерела, тому не можна напевне сказати,

чи мав він на руках згадані книги. Такі дослідники, як Ф. Дафтарі та Л. Строева, назвали його не надто точним, мабуть через те, що він спирався на давніші перекази.

Серед представників нової і сучасної історіографії, що досліджували різні аспекти ісмаїлітських рухів загалом, й іранського нізаритського зокрема, особливий інтерес для вивчення цієї проблеми становлять праці Ф. Дафтарі та Л. Строевої, у яких простежено витoki й основні етапи соціально-політичної історії ісмаїлітських і карматських течій в ісламі, а також наявні не перекладені європейськими мовами відомості.

У європейській історіографії досліджуваної проблеми слід виділити роботи: "The origins of Ismailism" Л. Массіньона, "A guide to Ismaili literature" та "Ismailis and Qarmatians" В. Іванова (англ.). Зазначені праці можна вважати фундаментальними. Також корисні відомості, зібрані С. Французовим, що досліджував історію Ємену та частково ісмаїлітів. Меншою мірою "История мусульманских народов и государств" проф. К. Брокельмана, "Арабская империя и её упадок" проф. Ю. Вельхаузена, праці В. Бартольда, присвячені Ірану, де історія релігійних рухів епохи Аббасидів та Сельджуків посідає важливе місце.

Сам Ф. Дафтарі не робить прямої заяви щодо національного руху, але в описі наголошує на перській ідентичності та ненависті до тюрків, що його можна неправильно зрозуміти. У "Короткій історії ісмаїлізму" [5, с. 100; 14, с. 316] автор робить висновок про іранську ідентичність Хасан ас-Саббаха: "Важливо також зазначити, що як релігійну мову ісмаїлітів Персії Хасан ас-Саббах затвердив перську, а не арабську; у цьому знайшло вираження усвідомлення ним своєї іранської ідентичності, попри його глибоке релігійне благочестя". Перед цим Ф. Дафтарі наголошує на зацікавленості його у визволенні перських ісмаїлітів від Сельджуків: "Мабуть, він швидко усвідомив, що фатімідський режим, який перебував на той час під дієвим контролем Бадра, не мав ні коштів, ні сміливості для того, щоб надавати підтримку перським ісмаїлітам у їхній боротьбі проти Сельджуків..." [5, с. 98].

У праці "The Isma'ilis: Their History and Doctrines" [14, с. 316] учений зауважує: "Менш показово, що повстання Хасана виражало перські "національні" настрої – фактора, що пояснює його ранню популярність і широкий успіх у Персії. Тенденція до тюркського панування на іранських землях, ініційована встановленням династій Газневидів і Караханідів, досягла апогею при Сельджуках, які загрожували відродженню перської культури. Це відродження, особливої персидської ісламської культури, було засноване на настроях ісламізованих персів,

які залишалися свідомими своєї перської самотності та культурної спадщини, незважаючи на століття арабського панування... також повідомляється, що він [Хасан б. ас-Саббах. – П. Г.] сказав, що турки були джинами, нелюдьми... Турки-сельджуки були прибульцями в Персії і їхнє правління викликало там сильну ненависть з боку різних соціальних верств".

Завданнями статті є :

- розгляд умов, у яких діяли нізарити Ірану;
- висвітлення діяльності очільника руху нізаритів Хасана б. ас-Сабаха;
- з'ясування, чи є підстави вважати рух національно-визвольним, чи роль перської мови та ненависть до тюрків перебільшено.

Релігійні передумови. Появі державі нізаритів передувало поширення в Ірані ісмаїлізму, з якого пішов нізаритизм. У середині VII ст. прихильники Алі (шіїти) почали стверджувати, що тільки він і його прями нащадки мають право на політичну владу в халіфаті. Це аргументували тим, що тільки Алі є володарем таємного знання, відкритого йому Мухаммедом, а отже, імамом – релігійним керівником мусульманської громади. Імамат став спадковим серед прямих нащадків Алі.

Надалі питання особистості імама, як писав І. Гольдциер, було формальною причиною розколів серед шіїтів [3, с. 177]. У VIII ст. розкол був викликаний тим, що шостий шіїтський імам Джафар ас-Садик позбавив імамату свого старшого сина – Ісмаїла. Ту частину шіїтів, що визнала імамом його сина Мухаммеда ібн Ісмаїла, почали називати ісмаїлітами. Переслідування аббасидської влади змусили ісмаїлітських імамів ховатися. Виникла теорія про "прихованих" імамів і про появу на землі (раніше чи пізніше) "прихованого" імама Махді, який принесе світу справедливість (на протигагу сучасному несправедливому світу). На рубежі VIII–IX ст. серед ісмаїлітів стався новий розкол [6, с. 276–309]. Очікуваним імамом із нащадків Алі і Фатіми (дочки пророка) оголосив себе Абдаллах, що став засновником Фатімідського халіфату (909–1171).

Офіційне віровчення у Фатімідському халіфаті складалося із двох частин: захіру або шаріату (зовнішньої, екзотеричної частини), і батину (внутрішньої, езотеричної частини). Захір був консервативною формою ісламу, охоплюючи фіх, хадіси, Коран і його філологічне тлумачення, знання різних сект тощо. Батин, зі свого боку, складався із двох частин: тав мул (тлумачення) містило алегоричну інтерпретацію Корану, хадисів і релігійних приписів, що мали на меті довести божественне походження імамів і виняткове право Фатімідів на імамат. І хакаїк (від множ. хакікат – "істина"), куди входили космогонія, фізика, усі галузі природної історії, релігія, логіка, паралелізм між усесвітом і людським організмом, філософія еманції тощо. Цей розділ призначався для приведення у відповідність науки і філософії з релігією; для цього використовували одкровення, тлумачення і пояснення релігійної системи ісламу [18, с. 76]. У 70-х рр. XI ст. молодий Хасан ібн ас-Саббах познайомився саме із цим ученням.

До середини XI ст. Фатімідський халіфат переживав економічний підйом і зростання політичної могутності. Фатіміди мали добре організований пропагандистський апарат, і їхні даї здійснювали свою діяльність далеко за межами держави. Близько 1035 р. даї Абу Наср ібн Імран отримав підтримку у буїдського правителя Абу Калінджара, його придворних і гвардії. 1059 р. начальник буїдської гвардії Басасірі, який захопив Багдад, наказав

читати хутбу (зздоровну молитву) в ім'я Фатімідського халіфа. Знаменитий Насир-і Хосров до початку 60-х рр. XI ст. проповідував ісмаїлітське вчення в Балху, Нішапурі, Мазендерані, Сістані та Хутталаяні [2, с. 34]. Проповідниками були як єгиптяни, так і перси, але їх усіх призначали Фатіміди і діяли вони в їхніх інтересах. Ісмаїлітська пропаганда мала на меті заклик до визнання законності влади фатімідських халіфів-імамів. Ісмаїлітське віровчення підносили як єдину істинну віру, що гарантувала порятунок душі. Водночас вона підривала ізсередини віру в істинність сунітського ісламу й законність влади сунітських правителів.

В Ірані вагомою була роль фатімідського даї – Абд ал-Мелік ібн Атташа, який вів активну пропаганду в 70–80-ті рр. XI ст. серед ремісничого населення. У 1071–1072 рр., уже як фатімідський даї Іраку, він з'явився в Рейї [25, с. 155–159]. За тієї уваги, яку приділяв фатімідський уряд пропаганді за межами своєї країни, тільки добре підготовлений і перевірений проповідник міг бути призначений із Каїра на посаду даї Іраку. Тут же, в іранському Рейї, відбулося його знайомство із Хасаном ібн ас-Саббахом, що незадовго до цього став ісмаїлітом.

Релігійно-політичне становище Західної Персії та його розуміння Дафтари. До початку XI ст. на територіях Ірану з'явилося багато тюркських династій. Відлік встановлення тюркського панування в іранському світі виник з моменту становлення династій Газневідів і Караханідів; розквіт же її припав на правління Сельджуків. Їхня влада загрожувала збереженню влади місцевої персомовної еліти. За Дафтари, посилення значення перської ісламської культури спиралося на підйом нової ідентичності персів-мусульман. Основи цієї тенденції заклали Саффаріди, згодом її підтримали Саманіди і Буїди; а до часу правління Сельджуків вона набула незворотного характеру, коли процес навернення іранців в іслам остаточно завершився [16, с. 581–612]. Слід пам'ятати, що "Сіяса-наме" Нізам аль-Мульк написав для султана Малік-Шаха перською мовою. Тюрків Сельджуків сприймали в Персії як чужинців, анархія та свавілля, що чинила військова адміністрація, послали ворожі настрої.

У Дайламі й інших місцевостях маси селян і незможних міщан були суб'єктами утисків з боку численних амірів, у володінні й управлінні яких перебували різні земельні наділи, отримані як ікта від імені султана. Аміри обкладали податками на свою користь як землі власників, так й осіб, що проживали на ділянках, що підпадали під відповідну юрисдикцію, а також мали власні місцеві військові підрозділи, покликані висуватися на першу вимогу султана. Сельджуцьким амірам часто видавали в пожалування повні юридичні права й адміністративний контроль над землями, якими вони володіли в ролі своєї ікти. Зважаючи на це, інститут ікти вирішував завдання підтримки контролю над перським селянством з боку загарбників тюрків. Різні верстви міського населення, насамперед майстрові, ремісники і декласовані елементи міської бідноти, також не були задоволені як соціальним порядком, встановленим сельджуками, так і важким тягарем податків, що тисли на міське й сільське населення. Ісмаїліти, на протигагу, привертати великим рівнем рівності в суспільстві, метою якого було встановлення соціальної справедливості (як і багато інших войовничих мусульманських сект, від азракітів до карматів).

Ф. Дафтари зауважив, що мовою релігії ісмаїлітів Персії Хасан б. ас-Саббах затвердив перську, а не арабську. На думку дослідника, у цьому полягало усві-

домлення ним іранської ідентичності, незважаючи на релігійність. Уперше така значна мусульманська громада прийняла перську як релігійну мову. Це пояснює також, чому впродовж аламутського й пізніших періодів громади нізаритів Персії, Афганістану і Центральної Азії створювали свою літературу лише перською мовою [5, с. 101]. Проте така думка не є загальноприйнятною (наприклад, нічого про ідентичність не зазначає Л. Строева).

На думку Ф. Дафтарі, кінцевою метою діяльності Хасана було повалення Сельджуків. Її здійсненню він присвятив своє життя, зумівши згуртувати ісмаїлітів у значну і високо організовану силу. Із цього моменту перські ісмаїліти, що належали до різних соціальних прошарків, відповідно до духу революційного руху почали звертатися один до одного, уживаючи слово "рафік" ("товариш") [5, с. 99].

Отже, можна зробити висновки, що ісмаїліти для населення тогочасної Персії ставали виразниками соціального спротиву (з елементами невдоволення іноземцями) для нижніх верств, і можливо, як зауважує Ф. Дафтарі, для освічених людей з перською ідентичністю. Роль суто релігійна тут безумовно значна, хоч і пов'язана з політикою – в Ірані й Іраку одні з найдавніших традицій підтримки шиїтських рухів, тут великий вплив мала діяльність освічених даї – фатімідських проповідників.

Відродження перської культури (насамперед поезії й епосу), яке описує Ф. Дафтарі, дійсно відбулося в попереднє століття, однак не можна сказати що тюрки його знищували. Річ у тому, що воно розпочалося за персомовних династій в Іраку й Ірані, продовжувалося при дворі Газневідів, але не зникло за Сельджуків, хоч і сповільнилося через усобиці між місцевою елітою та різнородними тюрками [29, с. 43–44; 28, с. 215–239]. Тому попри розорення міст, селищ і загалом неспокійні часи, якоїсь тотальної загрози не було – була нелюбов до варварів-тюрків (серед селян сильніша) й економічні проблеми.

Хасан ібн ас-Саббах і доктрина нізаритів. Головним джерелом відомостей про Хасана ас-Саббаха, що відображав сучасну йому нізаритську ісмаїлітську традицію, є вже згадувана вище його біографія, "Саргузашт-і Сайїд" – анонімна праця, що не збереглася повністю. Однак фрагменти цього твору, поряд з уривками з інших персомовних нізаритських літописів Аламутського періоду, дійшли до нас у творах, присвячених історії ісмаїлітів, таких авторів, як Джувайні, Рашид ад-Дін. Їхні праці залишаються для нас найважливішими джерелами з історії нізаритської держави в Персії в аламутській період [19, с. 277–278].

Про ранні роки життя Хасана відомо мало, його діяльність у ролі володаря Аламута документовано краще. Цитати з його творів можна знайти у "Книзі про релігії і секти" ересіолога аш-Шахрастані (XII ст.) [1, с. 171–173]. Його повне ім'я, за Рашид ад-Діном і Джувейні, – Хасан ібн Алі ібн Мухаммед ібн Джафар ібн аль-Хусейн ібн Мухаммед ас-Саббах аль-Хамйарі (Хімйарі) Ємені; за Ібн аль-Асиріві – Хасан ібн ас-Саббах аль-Ємені ар-Разі [8, с. 35]. Джерела дають суперечливі щодо місця народження Хасана. Е. Браун, В. Іванов, Л. Строева на основі повідомлення Джувейні вважають, що він народився в Реї [8, с. 35], М. Ходжсон, І. Петрушевський і Ф. Дафтарі – у Кумі, куди Алі ас-Саббах переселився з Куфи [8, с. 35; 9, с. 10; 5, с. 95]. Згодом сім'я ас-Саббах перебралася в м. Рей – інший важливий центр шиїтського вчення в Персії; тут Хасан отримав основи релігійних знань як шиїт-дводнадесятник. Із цієї передісторії не

можна стверджувати що сім'я ас-Саббаха якимось особливо виділялась перською ідентичністю – у джерелах про це нічого не зазначено.

Із середини IX ст. Рей став центром ісмаїлітського да'ва у Джібалі. Тут Хасан прийняв посвяту і дав обітницю вірності ісмаїлітському імаму – аль-Мустансиру. Незабаром після цього, 1072 р., Хасан привернув увагу Ібн Атташа, головного ісмаїлітського даї в Персії, який незабаром улаштувався в Реї. Оцінивши можливості Хасана, головний даї призначив його на одну з посад в да'ва. 1074 р. Ібн Атташ у супроводі Хасана повернувся у свою таємну резиденцію в Ісфахані. Двома роками пізніше, 1076 р., за рекомендацією Ібн Атташа Хасан влаштувався на навчання в Каїр [10, с. 58].

На думку Ф. Дафтарі ас-Саббах усвідомив, що фатімідський режим, який перебував у ту пору під контролем Бадрі, не мав ні коштів, ні сміливості для того, щоб надавати підтримку перським ісмаїлітам у їхній боротьбі проти сельджуків – головної військової сили на Близькому Сході [5, с. 96–98]. Після повернення в Персію він протягом майже дев'яти років подорожував, виконуючи обов'язки, покладені на нього в да'ва. Саме в цей вирішальний період своєї кар'єри Хасан завершив розроблення нової стратегії і дав оцінку військовим силам Сельджуків, що розташувалися в різних районах Персії [5, с. 96–98]. До 1087 р. його увагу привернув район Дайламу в Північній Персії, віддалений від центрів влади Сельджуків, сконцентрованої в центральній і західній частинах країни [5, с. 96–98]. Готуючи повстання проти сельджуків, Хасан потребував відповідного місця для своєї ставки і бази для проведення операцій. Керуючись цією метою, він знайшов недоступну гірську фортецю Аламут, зведену в Дайламі в долині Рудбар на високій скелі в центральній частині гірського хребта Албурз [27, с. 295–296].

До 1094 р. Хасан ас-Саббах, що поширював да'ва Фатімідів повсюдно у володіннях сельджуків в Персії, виявив себе як безумовний лідер перських ісмаїлітів. Раніше він уже здійснював незалежну політику проти тюрків Сельджуків. По суті, захоплення ним гірської фортеці Аламут у Північній Персії 1090 р. ознаменувало собою початок відкритого антисельджуцького повстання, а також утворення того, чому судилося стати нізаритською ісмаїлітською державою. Це сталося в умовах, коли в суперечках про спадкування халіфату аль-Мустансира Хасан підтримував Нізара і послабив свої відносини із фатімідською державою і центром да'ва в Каїрі, які надали підтримку молодшому аль-Мусталі. Згідно із цим рішенням, Хасан ас-Саббах фактично заснував незалежний да'ва нізаритів від імені їхнього імама (убитого Нізара), що згодом став "прихованим".

4 вересня 1090 р. йому вдалося заволодіти неприступною гірською фортецею Аламут і зробити її центром своїх майбутніх володінь [9]. Основою його війська стали селяни, що жили поблизу та були вже навернені в ісмаїлізм.

Основною загрозою щойно створеного анклаву був перс Нізам аль-Мульк, візир султана Малік-шаха. Один зі сподвижників Хасана ібн ас-Саббаха на ім'я Абу Тахір Арран добровільно зголосився здійснити вбивство: 1092 р. н. е. під виглядом прохача він пробрався до паланкінів колишнього візира, що прямував до намету своїх друзин, і заколов його кинджалом, але і сам загинув. Ісламські джерела одноставно вважають ліквідацію Нізама ал-Мулька першим актом індивідуального терору, виконаного за наказом з Аламута [9].

Немає жодних вказівок на те, що після усунення Нізама аль-Мулька був намір зробити політичні вбивства частим засобом. Однак події в Каїрі 1094 р. змусили його припинити відносини із фатімідським халіфатом і тим самим докорінно змінили його становище. За місяць до смерті халіфа аль-Мустансира помер всесильний Бадр ад-Джамалі, залишивши свого сина аль-Афдала наступником. Той зробив ставку не на Нізара, першкласника ал-Мустансира, а на Ахмада, молодшого сина халіфа, що зійшов на трон під ім'ям аль-Мусталі. Так було порушено усталену традицію передання верховної влади від батька до старшого сина. Нізара замурували живцем. Хасан ібн ас-Саббах виявився на чолі тих ісмаїлітів, які відмовилися визнати цей переворот, оголосивши владу аль-Мусталі узурпаторською, і на знак вірності трагічно загиблого спадкоємцю почали називати себе нізаритами.

Найважливішим елементом розробленого "Дават-і джадід" ("Нового призову") стало вчення про "прихованого" імама [9]. Події розвивалися таким чином, що неісмаїліти від самого початку дізналися про те, що перські (нізаритські) ісмаїліти започаткували "новий заклик" ("ад-да'ва ад-Джадіда") на протипагу "старому заклику" ("ад-да'ва аль-Кадіма") ісмаїлітів фатімідського періоду. "Новий заклик", що втілювали перською мовою, привів до того, що ісмаїлітська література раннього періоду, створена арабською мовою (за винятком персомовних творів Насир-і Хусрава), виявилася недоступною перським ісмаїлітам. Значну частину арабомовних ісмаїлітських текстів було збережено ісмаїлітами тайїбітами, що жили в Ємені; сирійським ісмаїлітам нізаритам також вдалося зберегти невелику частину свого літературного доробку [5, с. 105–106]. "Новий заклик" був не новою доктриною в повному сенсі, а, по суті, новим формулюванням старої шиїтської доктрини, давно відомої ісмаїлітам. У ньому йшлося про доктрину Талім, або авторитетне навчання імамом [5, с. 105–106]. Нове об'рунтування доктрини в більш живій формі подано ас-Саббахом у теологічному трактаті "Чахар Фаслі" (араб. "Аль-Фусуль аль-арба'а", або "Чотири глави"). Цей трактат, що з'явився спочатку перською мовою, не дійшов до нас, але з ним знайомилися і його переказали у своїх творах багато перських істориків [5, с. 57]. Він також зберігся у фрагментах, переведених арабською мовою сучасником Хасана – аш-Шахрастані (пом. 1153) в його знаменитій ересіологічній роботі, написаній близько 1127 р. [11, с. 47, 116–117, 216–217, 220–222, 238, 388, 611; 13, с. 215–233]. Доктрина Талім, що підкреслювала значимість незалежного авторитету кожного імама свого часу, у якому концентрується сакральне вчення, стала центральною в ранніх нізаритів. Завдяки тому, що ця ідея становила ядро їхньої концепції, а також у зв'язку з її широким розповсюдженням і популярністю, перські нізарити стали відомі як талімія [5, с. 105–106]. Вона також послужила теологічною підставою нізаритського вчення в пізніші періоди. Доктрина Талім підкреслювала ідею абсолютної вірності імаму свого часу, а за відсутності такого – його повноправному представнику, або худжа; сам Хасан був першим із таких худжа [5, с. 105–106].

Ідеї звільнення персів від панування тюрків історія до нас не донесла. Однак передача доктрини перською мовою, як зрозумілішою для неосвічених верств населення півночі Ірану, – більшості пастви Хасана ас-Саббаха, була. Проте цього недостатньо для заяв про перський національний рух XII ст., нехай навіть у релігійній обгортці. Тут можна помітити більше значення

ролі імама та його представника, ніж Корану, та, можливо, бажання зменшити вплив арабомовних мусульманських праць. Іншими словами, за характером влади рух був релігійним і політичним – оскільки держава була теократичною, а персомовність усе ж була наслідком географії руху (це не заперечує популярності шиїзму на теренах колишньої Персії порівняно з Аравією).

Фідаї. Згідно з підрахунками проф. Л. Строевої, за правління Хасана ібн ас-Саббаха (тобто за 42 роки, з 1092 по 1124 р.) жертвами організованих ним політичних убивств стали 49 осіб, причому 22 з них були ліквідовані за п'ять років, з 1095 по 1098–1099 рр., а за останні 15 років його перебування при владі від рук фідаїв ("жертвників") загинуло всього шестеро [8, с. 109]. Найвідомішими жертвами нізаритського терору, крім уже згаданого Нізама аль-Мулька, прийнято вважати головного винуватця загибелі Нізара, аль-Афдала ібн Бадр (убитий у кінці 1121 р.) [9]. У багатьох випадках дії нізаритів мали виражений характер відповіді: наприклад, у 1105–1106 рр. і в 1111–1112 рр. два сини Нізама аль-Мулька, Ахмад, візир султана Баркіярука, і Фахр ал-Мульк, візир султана Санджара, поплатилися своїми життями за переслідування ісмаїлітів.

За інформацією, поданою акад. Д. Петрушевським, султани для боротьби з тюркською знаттю та роздробленістю намагалися залучити до створення централізованої держави освічених персів [7, с. 720–723], серед яких був Нізам аль-Мульк.

Наскільки можна судити за свідченнями сучасників, фідаї – це були люди, переконані в істинності нізаритського вчення і в правоті своєї справи, готові свідомо пожертвувати собою (причини такої відданості, окрім релігійно-ідейного накачування, могли бути аналогічними до шахідів чи муджахідів в інших гілках ісламу – матеріальна підтримка бідних родичів фідая общиною) [9]. Не збереглося достовірних свідчень про високопосадовців-фідаїв, або й просто нізаритів у султанаті, що не дозволяє стверджувати про популярність руху серед персомовної еліти сельджуцької держави.

Як уже зазначалося, суперечка про спадкування розколола ряди ісмаїлітів на нізаритів і мусталітів. До цього часу Хасан виявив себе як справжній глава ісмаїлітів на землях Сельджуків (як даї й очільник захисту проти переслідувань) [5, с. 104–105]. Хасан надавав підтримку нізаритам і відмовлявся визнавати владу ставки да'ва в Каїрі, яка в цей період була центром да'ва ісмаїлітів Мусталі. Рішення Хасана не стало дискусійним питанням, що вказувало на його незаперечний авторитет у громаді [5, с. 104–105]. Однак це не зробило його союзниками інших персів шиїтів і сунітів, які і в письмових джерелах вороже ставилися до нізаритів.

Султан Мухаммед Тапар (правив у 1105–1118 рр.) відбив у нізаритів більшу частину фортець у горах Загросу в Персії. Однак головною метою антинізаритської кампанії султана Мухаммеда стала фортеця Шахдіз. З падінням Шахдіза 1107 р. нізарити назавжди втратили свій вплив у регіоні Ісфахана, полегшивши тим самим становище Сельджуків [5, с. 178; 22, с. 61–142].

Предметом турбот султана Мухаммеда Тапара залишався Рудбар – центр могутності нізаритів Північної Персії – і його численні фортеці. У наступні вісім років Сельджуки обложили Аламут, де перебував Хасан ас-Саббах, Ламасар, а також фортеці Рудбару, випалюючи посіви на прилеглих територіях і час від часу втягуючи на криваві сутички з нізаритами. Незважаючи на переважаючі сили і тривалу війну, Сельджукам не вдалося взяти Аламут приступом. Почувши звістку про

смерть султана 1118 р., його военачальники згорнули табір і припинили бойові дії [5, с. 107]. Однак героїчна оборона не дає підстав говорити про перський визвольний рух, навіть за умови, що армії нізаритів поповнювалися місцевим населенням, інакше релігійна доктрина тоді мала б відійти на другий план, заради примирення з більш поширеними серед персів релігійними рухами.

Зі смертю Мухаммада Тапара Сельджуки знову загрозли в династичних чварах, давши тимчасовий перепочинок нізаритам і дозволивши їм відновити сили. Сельджукам так і не вдалося вибити ісмаїлітів із фортець Рудбару, Кумісу і Кухістану, незважаючи на численні каральні походи. Війна затягнулася та перетворилася на набіги. До кінця життя Хасана повстання нізаритів зменшило свої обороти й, відповідно, приплив нових членів його військ [5, с. 107].

Приблизно до 1120 р. відносини між нізаритами і сельджуками зайшли в глухий кут; держава нізаритів вистояла, незважаючи на безперервні напади з боку сельджуків і їхніх послідовників, аж до навали монголів. Водночас даї, яких посилали з Аламута, створили постійну громаду нізаритів у Сирії.

Висновки. Отже, ми бачимо, що успіх нізаритів в Ірані обумовлено складною релігійно-політичною ситуацією у Халіфаті, коли фактичними правителями були сельджуцькі султани та военачальники, а не халіф. Панування іномовних тюрків порівняно з утисками в економічному сенсі було меншою із проблем селян і ремісників, а для освічених персів взагалі існувала можливість ставати чиновниками. Основною все-таки є саме релігійна складова руху – через що вони й отримали назву нізарити, на противагу мусталітам у Фатімідській державі.

Як й інші мусульманські течії нізаритизм був релігійно-політичною течією, але політичність стосується правонаступництва влади, а не етнічним рухом. Ознак нації в сучасному розумінні, з яким і пов'язане поняття національно-визвольних рухів у персів Дайламу XII ст. не існувало, як і самої ідеї національної держави. Звичайно, гарне знання Ірану та розуміння місцевого населення, використання місцевої мови, допомогло Хасану ас-Саббаху в побудові вірної йому групи однодумців, пастви та держави. Однак заява про перську ідентичність у нізаритів XII ст. має занадто мало підстав, принаймні згідно з джерелами, представленими у праці Ф. Дафтарі "Краткая история исмаилизма" та інших його роботах на цю ж тему.

Список використаних джерел

1. Аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ва-н-нихал). Часть 1. Ислам / пер. с арабского, введение и коммент. С. М. Прозорова; отв. ред. А. Б. Халидов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1984. – 272 с.
2. Бертельс, А. Е. Назира Хосров и исмаилизм / А. Е. Бертельс. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1959. – 289 с.
3. Гольдциер И. Лекции об исламе / И. Гольдциер. – СПб: Брокгауз-Ефрон, 1912. – 302 с.
4. Иванов В. Очерки по истории исмаилизма / В. Иванов. – Санкт-Петербург: Зодчий, 2011. – 200 с.
5. Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины / Ф. Дафтарі; пер. с англ. Л. Р. Додыхудоевой, Л. Н. Додхудоёвой. – М.: ООО "Изд-во АСТ": "Ладомир", 2004 – 226 с.
6. Петрушевский И. П. "Ислам в Иране в VII–XV вв.". – Ленинград, 1966. – 400 с.
7. Петрушевский И. П. Сельджукское государство / И. П. Петрушевский // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / ред. Е. М. Жукова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Т. 12: Репарации – Славяне. – 974 с.
8. Строева Л. В. Государство исмаилитов в Иране в XI–XIII вв. / Л. В. Строева. – М., 1978. – 276 с.
9. Французов С. А. Легенда об ассасинах и историческая реальность [Электронный ресурс] / С. А. Французов // Звезда. – 2008. – № 11. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2008/11/fr10.html>.

10. Ходжсон М. Орден ассасинов / М. Ходжсон; пер. с англ. С. В. Иванова. – Москва: Вече, 2006. – 461 с.
11. Amuli Haydar. Jami' al-asrar/Ed. H. Corbin, O. Yahya/La Philosophic Shi'ite. Tehran; Paris, 1969. – 611 p.
12. Al-Tabari (Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir), The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk). Vol. XXVIII: 'Abbasid Authority Affirmed, the Early Years of al-Mansur A.D. 753–763/A.H. 136–145, trans. Jane Dammen McAuliffe, Biblioteca Persica (Albany: State University of New York Press, 1995). – 354 p.
13. Corbin H. History of Islamic Philosophy; Published by Routledge, 2014. – 462 p.
14. Farhad Daftary. "The Isma'ilis: Their History and Doctrines" / Daftary Farhad. – Cambridge University Press, 1992. – 803 p.
15. Hodgson M. G. S. The Order of Assassins. The Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World. University of Pennsylvania Press, 2005. – 368 p.
16. Ivanow W. A Forgotten Branch of the Ismailis / W. Ivanow // Journal of the Royal Asiatic Society. – January 1938. – Vol. 70, Issue 1. – P. 57–79.
17. Ivanow W. Alamut and Lamasar: Two Mediaeval Ismaili Strongholds in Iran / W. Ivanow. – Publisher: Ismaili Society, Teheran, 1960. – 105 p.
18. Ivanow W. Studies in Early Persian Ismailism (Ismaili Society Series A, 8.) // Journal of the Royal Asiatic Society. – April 1956. – Vol. 88, Iss. 1-2. – P. 117.
19. Levy, R. (1939). Ta'rikh-i-Jahān-gushā of 'Alā'u d-Dīn 'Aṭa Malik-i Juwaynī. Part III. Containing the history of Mangū Qā'ān, Hūlāgū, and the Ismā'ilis. Edited with an Introduction, Notes, and Indexes from several old MSS. by Mirzā Muhammad ibn 'Abdu'l-Wahhāb-i Qazwīnī. 9¼ × 6½, pp. xxx + 592, pls. 4. "E. J. W. Gibb Memorial," Old Series, Vol. XVI, 3. Leyden and London: Luzac and Co., 1937 за Journal of the Royal Asiatic Society. – July 1939. – Vol. 71, Iss. 3. – P. 441–442.
20. Lewis B. The origins of Ismailism / B. Lewis. – Cambridge [England] W. Heffer, [1940]. – 114 p.
21. Mole M. Les Kubrawiya entre Sunnisme et Shiisme aux huitieme et neuvieme siecles de l'hegire / M. Mole // Revue des Etudes Islamiques. – 1961. – № 29. – P. 61–142.
22. Making Mongol History: Rashid al-Din and the Jami' al-Tawarikh. Edinburgh Studies in Classical Islamic History and Culture. – 2019. – 320 p.
23. Rahat-Us-Sudur Wa Ayat-Us-Surur : Being a History of the Saljuqs. Rawandi. Publisher: Cosimo, Inc., 2011. – 622 p.
24. Ivanov W. Ismailis and Qarmatians / W. Ivanov // Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society., 1940. – P. 43–86.
25. Daftary F. (1997). "Shams al-Din Muhammad" / F. Daftary // Bosworth, C. E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W. P. & Lecomte, G. (eds.) // The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume IX: San–Sze. – Leiden: E. J. Brill. 1997. – 920 p.
26. Madelung, W. (n.d.). THE MINOR DYNASTIES OF NORTHERN IRAN // The Cambridge History of Iran. – VI. Cambridge University Press, 1975. – P. 198–249.
27. Bosworth, C. E. (1968). "The Development of Persian Culture under the Early Ghaznavids." Iran, Vol. 6, Taylor & Francis, Ltd. – 1968, P. 33–44.

References

1. Ash-Shahrestani. Kniga o religiyah i sektah (Kitab al-milal va-n-nihal). Chast 1. Islam / Perevod s arabeskogo, vvedenie i kommentariy S. M. Prozorova. Otv. redaktor A. B. Halidov. – Moscow: Nauka, GRVL, 1984. Pp. 272 [In Russian] <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Arabien/XII/Shahrestani/frame6.htm>
2. Bertels, A.E. Nasiri Hosrov i ismailizm / A.E. Bertels. – Moscow: Izd-vo Vostochnoy literatury, 1959. Pp. 289 [In Russian] <https://www.livelib.ru/book/1001263415-nasiri-hosrov-i-ismailizm-andrej-bertels>
3. Goldziher I. Lektzii ob islame. Saint-Petersburg., 1912. Pp. 302 [In Russian] <http://real.mtak.hu/id/eprint/127218>
4. Ivanov, V. Ocherki po istorii ismailizma/V. Ivanov. – Saint-Petersburg.: Zodchii, 2011. Pp. 200 [In Russian] ISBN 9785904560133
5. Kratkaya istoriya ismailizma: Traditsii musulmanskoj obshchiny / F. Daftari; Per. s angl. L.R. Dodyihudoevoy, L.N. Dodhudoeyov. – Moscow.: OOO "Izdatelstvo AST": "Ladomir", 2004. Pp. 226 [In Russian] ISBN 5-86218-429-5
6. Petrushevskiy I. P. "Islam v Irane v VII-XV vv.", Leningrad, 1966. Pp. 400 [In Russian] https://www.academia.edu/1869369/Петрушевский_И_П_Ислам_в_Иране_в_VII-XV_веках
7. Petrushevskiy I. P. Seldzhukское gosudarstvo / Petrushevskiy I. P. // Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya : v 16 t. / Red. E. M. Zhukova. – Moscow : Sovetskaya entsiklopediya, 1969. – T. 12 : Reparatsii – Slavyane. Pp. 974 [In Russian]
8. Stroeva L. V. Gosudarstvo ismailitov v Irane v XI–XIII vv. Moscow, 1978. Pp. 276 [In Russian] https://www.ismaili-a.ru/wp-content/uploads/2017/07/Stroeva_L-Gosudarstvo_Ismailitov_v_Irane.pdf
9. Frantsuzov S. A. Legenda ob assasinah i istoricheskaya realnost // Zvezda. – 2008. – № 11. <http://magazines.russ.ru/zvezda/2008/11/fr10.html> [In Russian]
10. Hodzhson M. Orden assasinov. [per. s angl. Ivanova S. V.] Moscow : Veche, 2006. Pp. 461. ISBN: 978-5753306685

11. Asghari, S. A. H. (2020). Shi'a Mystical Theology: Notes on Sayyid H aydar Āmulī's Jāmi' al-Asrār wa Manba' al-Anwār. Kom. <https://doi.org/10.5937/kom2003065A>
12. Daniel, E. (1997). Al-Tabari (Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir), The History of al-Tabari (Ta'rīkh al-rusul wa'lmulūk). Vol. XXVIII: 'Abbasid Authority Affirmed, the Early Years of al-Manšūr A.D. 753–763/A.H. 136–145, trans. Jane Dammen McAuliffe, Biblioteca Persica (Albany: State University of New York Press, 1995). Pp. 349. International Journal of Middle East Studies, 29(2), 287–289. doi:10.1017/S0020743800064564
13. Corbin H. History of Islamic Philosophy; Published by Routledge, 2014. – 462 p. ISBN 978-0415760089
14. Farhad Daftary. "The Isma'ilis: Their History and Doctrines" / Daftary Farhad. – Cambridge University Press, 1992. – 803 p. ISBN 978-0521429740
15. Hodgson M. G. S. The Order of Assassins. The Struggle of the Early Nizari Ismailis against the Islamic World. University of Pennsylvania Press, 2005. – 368 p. ISBN 978-0812219166
16. Ivanow, W. (1938). A Forgotten Branch of the Ismailis. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, 70(1), 57–79. doi:10.1017/S0035869X00092480
17. Ivanow W. Alamut and Lamasar: Two Mediaeval Ismaili Strongholds in Iran / W. Ivanow. – Teheran, Ismaili Society, 1960. – 105 p. ASIN B0007ILE4G
18. Tritton, A. (1956). Studies in Early Persian Ismailism. By W. Ivanow. (Ismaili Society Series A, 8.) pp. 157. Bombay, 1955. 12s. Journal of the Royal Asiatic Society, 88(1-2), 117–117. doi:10.1017/S0035869X0011487X
19. Levy, R. (1939). Ta'rīkh-i-Jahān-gushā of 'Alā'u d-Dīn 'Aṭa Malik-i Juwaynī. Part III. Containing the history of Mangú Qá'án, Húlágú, and the Ismā'ilis. Edited with an Introduction, Notes, and Indexes from several old MSS. by Mirzá Muḥammad ibn 'Abdu'l-Wahháb-i Qazwīnī. 9¼ × 6½, pp. xxx 592, pls. 4. "E. J. W. Gibb Memorial," Old Series, Vol. XVI, 3. Leyden and London: Luzac and Co., 1937. 25s. Journal of the Royal Asiatic Society, 71(3), 441–442. doi:10.1017/S0035869X00089280
20. Lewis B (1940). The origins of Ismailism / B. Lewis. – Cambridge [England] W. Heffer, – 114 p. ISBN 0404562892
21. Mole M. Les Kubrawiya entre Sunnisme et Shiisme aux huitieme et neuvieme siecles de l'hegire / M. Mole // Revue des Etudes Islamiques, №29 (1961), – Pp. 61–142 <https://pdfslide.fr/documents/marjan-mole-les-kubrawiya-entre-sunnisme-et-shiisme-aux-huitieme-et-neuvieme-siecles-de-hegire-revue-des-etudes-islamiques1961.html>
22. Making Mongol History: Rashid al-Din and the Jami' al-Tawarikh. Edinburgh Studies in Classical Islamic History and Culture, 2019. – 320 p. ISBN 9781474421430
23. Rawandi. Rahat-Us-Sudur Wa Ayat-Us-Surur : Being a History of the Saljuqs. Publisher: Cosimo, Inc., 2011. – 622 p. ISBN 9781616404628
24. Ivanov W. Ismailis and Qarmatians / W. Ivanov // Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society., 1940. 43–86 p. https://archive.org/stream/bk866/1940%20-Ismailis%20and%20Qarmatians%20-JBBRAS%20Vol%2016%20%5B866%5D%20-Clean%20-D_djvu.txt
25. Daftary F. (1997). "Shams al-Dīn Muḥammad" / F. Daftary // Bosworth, C. E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W. P. & Lecomte, G. (eds.). The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume IX: San–Sze. Leiden: E. J. Brill. 1997. 920 p. <https://www.scribd.com/document/219087242/Shams-Al-Din-Muhammad-From-The-Encyclopaedia-of-Islam>
26. Madelung, W. (1975). THE MINOR DYNASTIES OF NORTHERN IRAN. In R. Frye (Ed.), The Cambridge History of Iran (The Cambridge History of Iran, pp. 198–249). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CHOL9780521200936.007
27. Bosworth, C. E. (1968). The Development of Persian Culture under the Early Ghaznavids. Iran, 6, 33–44. <https://doi.org/10.2307/4299599>

Надійшла до редколегії 28.11.21

G. Pokhyl, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"HASAN IBN AL-SABBAH: LEADER OF A SECT OR PERSIAN GUERRILLAS?"

The article examines the nature of the Nizarite movement in Iran in the early twelfth century, its background and the process of statehood. On the basis of analysis of available sources and literature the author has come to the conclusion that there is insufficient reason to consider this movement a national one. It cannot be described as such, even in partial form, as described by contemporary researcher Farhad Daftari. Although the role of Persian language and the struggle against the Seljuk Turk dynasty is significant, the movement is of a religious and political nature typical of the period and the region.

The study used the historical-genetic method to examine the formation of the Nizarite movement under the leadership of al-Sabbah. The historical-typological method was necessary to highlight the key points in the movement which help to classify it into one type or another.

The article will be useful for students and young scholars studying the Iranian Nizarites of the Alamut period.

In more detail: the article examines the history of the development of the Nizarite movement under the leadership of Hasan al-Sabbah, based on the testimony of medieval Muslim authors (Al-Asir, Juwayni, Rashid al-Din and others) and more complete historical reconstructions by scholars of the twentieth and twenty-first centuries. The most famous and major scholar nowadays is F. Daftari. It is to his works that there is a remark.

Keywords: Nizarite in Iran, Hasan al-Sabbah, Alamut, Daftari, Persian identity.